

JACOB NEUSNER

Edinstveno v 2000 letih

Nov obrat v judovsko-krščanskem dialogu

V judovsko-krščanskem dialogu so vedno poudarjali, da obstaja bratski odnos med Judi in kristjani, češ da v resnici verujemo isto in se razlikujemo samo v postranskih zadevah. Tako se je mogoče pogovarjati samo, če podcenjujemo razlike med judovstvom in krščanstvom. Sedaj je pomemben dogodek spremenil položaj. Kaže, da prav s poudarjanjem razlike nastanejo nove možnosti dialoga med Judi in kristjani. Rimski škof sprejme kritično razlago Jezusovega govora na gori izpod peresa judovskega teologa. Od tega trenutka naprej ni nič več po starem.

ZGODOVINSKI DOGODEK

Ppapež Benedikt XVI. je eno poglavje svoje knjige *Jezus iz Nazareta* posvetil moji knjigi *Rabi govori z Jezusom*.¹ To je dogodek brez primerjave v 2007 letih zgodovine judovstva in krščanstva. Noben papež ni s svojo knjigo odgovoril na judovske razlage evangelijev. Od časa sv. Petra do danes ni noben rabi odgovoril na izziv krščanstva tako, da bi se s tem pospešilo papeževo ukvarjanje z judovstvom. Kaj se je zgodilo?

Papež Benedikt XVI. je večino svojega življenja deloval kot profesor – tako kakor jaz. Tako sta se dva univerzitetna profesorja sporazumela glede teološke razprave, da bi vsak pojasnil svoja stališča. Judovstvu in krščanstvu je skupna sionska postava, ki jo je Jezus na gori potrdil.

Dialog med judovstvom in krščanstvom se je začel v trenutku, ko sta obe verski izročili

zaznali, da imata svojo lastno podobo in da se med seboj razlikujeta. S krščanske strani se je to začelo s pismom apostola Pavla Rimljanom in s Pismom Hebrejcem. Z judovske strani se je vrsta antičnih razlag in izrekov zaničljivo navezovala na evangelije in na Jezusa, kakor kaže nova knjiga Petra Schäferja o Jezusu v talmudu in midrašu.² Izid je bil obakrat isti: v teološko uglašeni govorici (kakor pri Pavlu in pisatelju Pisma Hebrejcem) ali v bolj neotesanem izražanju (kakor v pripovedih, ki jih je izbral Peter Schäfer). Obe veri sta govorili le sami s seboj, o svojih zadevah. Niti ena niti druga se ni ukvarjala z vprašanji, ki so bila pomembna drugim; niti se ni trudila za takšno govorico, ki jo je druga vera mogla razumeti. Stoletja se sploh niso pogovarjali o vprašanjih medsebojnega pomena. Pogovor ni bil osnovan na razumnih trditvah in obojestranskih dejstvih. Niso si izmenjevali

razumskih razlogov, ampak zgolj mnenja. Ni bilo medosebnega pogovora med "ti" in "ti". Ni treba na dolgo pojasnjevati, zakaj je bilo tako.

Ker sta judovstvo in krščanstvo v edinstvenem medsebojnem odnosu, je diskusija razumljiva. Nobeni drugi veri nista v tako tesni povezanosti kakor ti dve, saj druga z drugo delita velikanski korpus Svetega pisma in izročila. Dialog je bil mogoč, ker ni mogoče tajiti, da imata judovstvo in krščanstvo skupno veliko, bogato dediščino vere in Svetega pisma. Vendar je ta odnos skoraj vso zgodovino zaznamovala naravnost groba poštenost v stvari, a globoka nepoštenost v govorici. Od 2. stoletja so se kristjani prepirali z judi (npr. Justin s Trifonom) ali z judovstvom. V srednjem veku in v novem veku so se judovski teologi oglašali v razpravah s krščanstvom, a v vseh teh sporih in razpravah nobena stran ni pokazala nujno potrebne pripravljenosti, da bi razumno obravnavala protislovje, da bi z medsebojnim spoštovanjem obravnavala skupna vprašanja. Noben judovski sogovornik ni razpravjal s krščanskim sogovornikom. Pač pa so judovski teologi kot apologeti izbojevali namišljen spor s krščanstvom, kakor so si ga sami izmislili. Krščanski teologi pa so si kot apologeti krščanstva izmislili sanjsko judovstvo, od katerega so se mogli odmakniti. Namesto dvogovorov so bili samogovori. Pogovorne niti so potekale druga poleg druge, ne da bi se kdaj med seboj navezale.

Vsaka vera je o drugi zgradila svoje mišljenje, na katerem se seveda ni mogel oblikovati ne pogovor ne prava razprava. Dejansko je krščanstvo trdilo, da bi se judovstvo v resnici moralo končati z veliko nočjo. Jezus Kristus, Mesija, je prišel, da bi svet odrešil in dopolnil postavo – Božje razodetje Izraelu na Sinaju. Judovstvo je zavrglo Mesija in njegovo odrešenje, zato je napačna vera. Judovstvo je tudi trdilo, da je Jezus nezakoniti sin rimskega vojaka, čarodej, nikdar in nikoli pa rešenik sveta; krščanstvo je napačna vera. Tako sta imeli obe veri nasprotno stran za brezupno

in nepremagljivo zahrbtno. Vsaka stran je v svojem namišljenem sporu še naprej obračunavala z drugo, prepričana sama o sebi, da je v očeh drugega zmotna. Od najzgodnejšega judovsko-krščanskega dialoga in ves srednji vek do konca 19. stoletja sta obe veri bojevali svoj boj. Seveda je vsaka v svojih očeh zmagala v teološki apologetiki, a nobena ni drugi ponudila resnega pogovora. Na tej osnovi se je s teološkim zagovorom tako judovstva kot krščanstva stoletja vlekel spor o tem, kdo je pravi Izrael.

PRIJAZNEJŠI ZVOKI

Sedaj – zlasti po drugi svetovni vojni in holokavstu – je krščanstvo začelo svoj bolj odprt pristop do judovstva. Judovstvo pa je odgovarjalo s pozitivnimi stališči glede Jezusa. Geza Vermes z Oxfordske univerze je zgled za judovsko priznavanje Jezusa kot Juda.³ Zato danes mislimo, da se je začel pristen dialog: krščanstvo je priznalo nadaljnjo veljavnost Izraelove zveze z Bogom; Izrael, judovsko ljudstvo, je bilo in je ostalo prva izvolitev Boga. Tora, postava, je bila in je veljavna zaveza za Izrael. Judovstvo živi v neprelomljeni zavezi z Bogom. Judovstvo pa si je s svoje strani oblikovalo Jezusa po svojem okusu: rabija, ki govori čudovite reči, s katerimi se judovstvo lahko istoveti.

Judovstvo nato razlikuje zgodovinskega Jezusa od Kristusa Cerkve. Zgodovinski Jezus nikdar ni nameraval ustanoviti nove vere, krščanstva, ampak je hotel le prenoviti obstoječo vero, judovstvo. Judovstvo časti in ceni zgodovinskega Jezusa, ima ga celo za pre-roka. Kristusa Cerkve pa judovstvo spoštuje, kolikor podkrepi velike Jezusove nauke. Tako se krščanstvo javlja kot skladno nadaljevanje judovstva, kot vera, ki jo je treba spoštovati in ceniti, ker je prineslo postavo, toro (ali vsaj veliko od nje) ljudstvu sveta. Nekdanji Judje in današnje judovstvo bi povsem utemeljeno častili in spoštovali Jezusa, tudi če se niso pridružili pripadnikom, ki so osnovali novo vero.

Tako danes splošno sprejemamo, da obstaja judovsko-krščanski dialog. Jaz trdim, da to ne drži.

OPOREKANJE

Zakaj trdim, da se dialog v novejšem času bistveno ne razlikuje od tradicionalnega dialoga teoloških apologetov, ki je bil samo na videz medverstveni pogovor? Dobronamerno govorjenje o novem odnosu po eni strani ni zares iskreno, ker vsaka stran napeto išče nekaj pozitivnega, kar lahko pove o drugi. Nov odnos je po drugi strani, vsaj kar se tiče judovstva, kratko malo napačen. Če Jezusove nauke merimo ob kriteriju tore, nikakor ne napeljujejo nujno k pristanku. Glede postave so vsi Judje svojega časa in vsi verniki v današnjem judovstvu prepričani, da jo je Bog razodel Mojzesu na gori Sinaj. Vsi se strinjajo, da to, kar je Jezus učil, ustreza postavi. Potem ni nobenega razloga, da bi hodili prav za njim. Kolikor pa se to, kar je Jezus govoril in učil, odmika od postave, je to treba zavriniti. In kolikor bi Jezus hotel prenoviti judovstvo, ki se mu ni zdelo zadostno, bi bilo to, kar je Jezus rekel, brezpredmetno ali rušilno.

Takšni ugovori proti zahtevi "Prodaj vse, kar imaš, in hodi za menoj" (Mr 10,21), se ne tičejo tega, kar kristjani povedo o Jezusu, npr. o čudežih, ki jih je delal, o vstajenju od mrtvih in sedenju na Božji desnici, da ne govorimo o trditvi, da je bil Jezus Bog v podobi edinstvenega človeka. Nestrinjanje sloni na tem, kar je Jezus sam po evangelijih povedal o svojem oznanilu, ki ga je prinesel na ta svet v svojem času in na svojem kraju.

Karkoli se je že zgodilo po njegovi smrti, je stvar krščanske vere. Ne vidim osnove za konstruktiven dialog med judi in kristjani, če je krščanstvo prikazano tako, kakor da bi se končalo tisti dan, ko je Kristus umrl, in kakor da ni nikoli vstal od mrtvih. Kar vidim v tem, je prilagoditev Jezusovega lika takšni kristologiji, ki naj bo sprejemljiva za judovstvo, ne pa Jezus Kristus kot Bog, kot Božji Sin ali kot učlovečeni Bog. Zakaj naj bi krščanstvo

vzdrževalo dialog, ki že na začetku zanika to, kar krščanstvo naredi za to, kar je: namreč, Jezusovo vstajenje od mrtvih? To ni smiselno.

V knjigi *Rabi govori z Jezusom* zelo odkrito in neapologetično razložim, zakaj se ne bi pridružil krogu Jezusovih učencev, če bi živel v prvem stoletju v deželi Izrael. Bil bi odklonilnega mnenja in upam, da s trdnim razlogom, z dokazi in na osnovi dejstev. Če bi slišal, kar je Jezus povedal v govoru na gori, iz zelo tehtnih razlogov ne bi postal eden njegovih učencev. Prav to misel utegnejo mnogi težko sprejeti, kajti skoraj ni besed, ki bi se naši civilizaciji in njenim temeljnim prepričanjem globlje vtisnile v spomin, kakor Jezusovi nauki, še posebej tisti v govoru na gori. A prav tako si je težko predstavljati, da naj bi te besede pri prvem poslušanju dojeli kot presenetljive in izzivalne in ne kot zgolj obrabljene izraze neke kulture.

Jaz predlagam natanko to: prisluhnimo in razpravljajmo. Sveti oče je sprejel izziv in pošteno odgovoril. Piše s prisrčno ljubeznijo, a ne odstopi niti za milimeter – kakor tudi jaz ne.

ODLOČILNA RAZLIKA

Kristjani verujejo v Jezusa Kristusa in veselo oznanilo o njegovem gospostvu v nebeškem kraljestvu. Judje verujejo v Mojzesovo postavo; na zemlji in s svojim mesom sestavljajo Božje kraljestvo duhovnikov in svetega ljudstva. Lastim si pravico, da prinesem nekaj svetlobe v temo, zakaj je to tako. Ta vera terja zveste jude, ki nasproti Jezusovim naukom ugovarjajo, da so v pomembnih točkah v protislovju s postavo. Kjer se Jezus odmakne od razodetja Boga Mojzesu na gori Sinaj, torej od postave, nima prav, ampak ima prav Mojzes. Ko poudarjam razloge tega neapologetičnega razhajanja, po svojem mnenju pospešujem verski dialog med verniki, tako judi kot kristjani. Judje so dolgo slavili Jezusa kot rabija, kot juda, kakor smo mi. A krščanski veri v Jezusa Kristusa je ta potrditev popolnoma nepomembna. Obratno

pa so kristjani slavili judovstvo kot vero, iz katere je izšel Jezus – toda to je za nas bore majhen poklon. Prepogosto smo se izmikali, da bi se dotaknili temeljnih razlik med nami: ne le glede Jezusove osebe in zahteve, ampak tudi glede njegovih naukov. V tem prispevku naj gre natanko za to.

Jezus si je prilaščal pravico, da spremeni in izboljša (postavo). "Slišali ste, da je bilo rečeno ... jaz pa vam pravim ..." Mi pa nasproti temu trdimo, da je postava bila in je popolna, vzvišena nad vsakršno izboljšavo. Trdimo, da je judovstvo, ki je osnovano na postavi in prerokih in spisih kakor tudi na prvotno ustno izročenih delih postave, ki so zapisani v Mišni, v Talmudu in v Midrašu, bilo, je in ostane Božja volja za človeštvo.

Na osnovi tega kriterija ugotavljam judovsko nestrinjanje z nekaterimi pomembnimi Jezusovimi nauki. To je dejanje spoštovanja do kristjanov in spoštljivosti do njihove vere. Kajti drug z drugim moremo razpravljati le, če drug drugega jemljemo resno. Pogovor lahko začnemo samo, če cenimo tako sebe kakor druge. Jezusa obravnavam s spoštovanjem, a se z njim prepiram o stvareh, ki jih pove.

PERSPEKTIVA

Za kaj gre? Če moj načrt uspe, bodo kristjani obnovili svojo vero v Jezusa Kristusa in hkrati spoštovali judovstvo. Krščanstvo bodo videli z drugačnimi očmi, če dojamejo možnosti izbire, ki so obstajale pred krščanstvom in vidijo, kaj je izbralo krščanstvo. Perspektiva, ki se s tem odpira, osvetljuje in krepi vero. Soočenje svetega očeta z mojo knjigo pojasni skupni cilj: okrepiti vero verujočih – vero judov v postavo in vero kristjanov v Kristusa. Moj cilj je kristjanom pojasniti, zakaj verujem v judovstvo, kakšne možnosti izbire ima verujoči jud in kaj izbere. To lahko pomaga kristjanom, da se izjasnijo o odločilnih prepričanjih, ki jih vsako nedeljo vodijo v cerkev.

Judje se bodo z večjo predanostjo zavezali Mojzesovi postavi in hkrati spoštovali

krščanstvo. Rad bi, da judje razumejo, zakaj judovstvo terja pritrditev izjav, kot so "Milosrčni išče srca", "Tora, postava je bila podeljena, da bi očistila človeško srce".

Upam, da bodo tako judje kakor tudi kristjani našli razlog, da bodo pritrdili temu, kar sem tu prikazal, ker so tu odločilne točke, ki sestavljajo razliko med judovstvom in krščanstvom.

Zakaj sem tako prepričan, da bo ta učinek dosežen? Če obe strani enako vidita razlike, ki ločita obe veri, in če obe utemeljeno izpričujeta svoje resnice, tedaj mislim, da v miru ljubita Boga in ga častita, vedoč, da je resnično eden in isti Bog, ki mu skupaj služita – četudi na različen način. Zato sem napisal versko knjigo o verski različnosti: Razpravo o Bogu.

Poudarjam: moj cilj je pomagati kristjanom, da postanejo boljši kristjani s tem, da pridejo do večje jasnosti o svoji veri. Prav tako je moj cilj pomagati judom, da postanejo boljši judje, ker bodo tukaj – kakor upam – spoznali, da je Božja postava pot (ne le naša pot, ampak pot *sploh*), da ljubimo enega Boga in mu služimo, njemu, Stvarniku nebes in zemlje, ki nas je poklical, da služimo in posvečujemo Božje ime. Moj cilj je preprost: po resnici tore je napačno mnogo tega, kar je Jezus povedal. Po merilu tore je bila Izraelova vera v Jezusovem času pristna in resnična. Ni potrebovala nobene reforme in prenove, ampak samo zvestobo in vdanost Bogu in posvečevanje življenja z izpolnjevanjem njegove volje. Papež Benedikt XVI. trdi nasprotno v knjigi *Jezus iz Nazareta*.

Ali torej predlagam samo to, da kristjani, potem ko so prebrali mojo knjigo, dajo na razpolago svoja prepričanja o krščanstvu? Nikakor. Krščanska vera najde tisoč razlogov za to, da veruje v Jezusa Kristusa (ne le v to, da je Jezus bil in je Kristus). Moj ugovor je: Jezus je lahko Kristus, a ne zato, ker je izpolnjeval postavo ali se držal postave ali se postavi podredil – ne zato, ker bi izboljšal postavo. Na osnovi tega kriterija jaz takrat ne bi šel za Jezusom in tudi danes ne bi nikomur svetoval,

Me tákrat le ljubiš, ko pridno poslušam?
Včasih neumnosti delati skušam.
Sem dobri pastir in za ovce skrbim. (po Ps 23,1; po Iz 40,11)
(foto: Janez Oblonšek)

da hodi za njim. Krščanska vera seveda nikoli ni občutila dejstva svoje avtonomije kot problem. Ni se imela za nadaljevanje in reformo prejšnje vere, judovstva (ki so ga vedno prikazovali kot nekako pokvarjeno, nepošteno in brezupno), ampak kot nov začetek.

To soočenje na isti ravni naj vernih ne bi jezilo. To tudi ni moj namen. Toda, če kristjani vzamejo resno, da je veljavno, kar je napisano pri Mateju, da namreč Jezus ni prišel, da bi postavil odpravil, ampak da bi jo dopolnil (prim. Mt 5, 17–20), potem mislim, da bi imeli razlog na novo premišljevati o postavi (ali, svetno govorjeno, o judovstvu). Sinaj kliče; postava nam govori, kakšni naj bomo po Božji volji.

POGOVOR Z JEZUSOM

Ali hočem s tem znova navajati dokaj obrabljeni dokaz judovskih apologetov in se opredeliti za zgodovinskega Jezusa proti Kristusu krščanstva? Neredki zagovorniki judovstva (vključno s krščanskimi zagovorniki judovstva) ločujejo Jezusa, ki je živel in učil in katerega častijo, od Kristusa, ki naj bi ga iznašla Cerkev (kakor pravijo). Trdijo, da je apostol Pavel skonstruiral krščanstvo, medtem ko je Jezus učil preprosto resnico. To bi mogli potrditi mi, ki verujemo v judovstvo.

V svoji knjigi pa predlagam popolnoma drugo pot. Ne zanima me, kaj se je zgodilo pozneje. Vedeti hočem, kako bi odgovoril, če bi stal ob vznožju gore, ko je Jezus izgovoril tiste besede, ki jih danes označujejo kot "govor na gori". Moj ugovor se zato ne nanaša proti "krščanstvu" v vseh njegovih oblikah in izrazih, niti se ne obrača proti apostolu, svetemu Pavlu, še manj proti obsežnemu "Kristusovemu telesu", kar naj bi postala Cerkev. Tudi ne nameravam opravičevati judovstva, ki trmasto vztraja pri negativnem vprašanju: "Zakaj ne Kristus?" Judovstvo ni dolžno stalno pojasnjevati "zakaj ne", saj se oznanilo postave vendar nenehno glasi: "ker ...", "zaradi ...". Judovstvo v vseh svojih obsežnih izrazih je nekaj drugega kakor krščanstvo brez Kristusa

(oz. glede spisov razodetja: stara zaveza brez nove). Judovstvo je kratko malo drugačna vera, ni nekrščanstvo. Ne gre za judovstvo kot nasprotje do krščanstva, ali da to presežemo: ne gre za Jezusa proti Kristusu (v tistem ozkem biografsko-zgodovinskem odnosu, ki ga imam v Pogovoru za nepomemben).

Nisem napisal znanstvene knjige. Sklicujem se le na podobo tistega, kar je Jezus povedal, namreč na Matejev evangelij. Ta evangelij sem izbral, ker je po mojem mnenju posebno primeren za pogovor s postavo oz. z judovstvom. Jezus, s katerim gradim svoje utemeljevanje, ni zgodovinski Jezus, kakršen izhaja iz učenjakovega daru domišljije. Za to je preprost razlog: tiste rekonstruirane zgodovinske podobe so preštevilne in preveč različne, da bi bile podlaga za pogovor. Vrh tega ne vidim, kako morejo imeti verni ljudje različne pojme glede tega, s čimer se srečujejo samo v učenih delih. Če judje odprejo Novo zavezo, predpostavljajo, da slišijo o Jezusu Kristusu krščanstva. Če pa kristjani odprejo isto knjigo, storijo to gotovo z istim pričakovanjem. To ne pomeni, da zgodovinski Jezus ni navzoč za evangeliji in v njih. Pomeni samo, da večina od nas iz evangelijev dojema takšnega Jezusa, kakšnega mislijo, da poznajo. Jaz pišem tako za verujoče kristjane kakor za zveste jude, ki poznajo Jezusa po evangelijih. Obravnavam samo eno poglavje iz teh evangelijev.

POBUDA ZA PRENOVO

Moja knjiga "Rabin se pogovarja z Jezusom" nadaljuje dolgotrajen projekt. To je moja peta knjiga o krščanstvu z judovskega vidika. Knjigo *Rabin se pogovarja z Jezusom* najbolje razumemo kot logičen naslednji člen znotraj daljše verige dokazovanja. Tako so tudi prve štiri knjige svoja vprašanja obravnavale tako, da je ena sledila drugi.

Začel sem z vprašanjem, kje v preteklosti se je začelo judovstvo kot verski sistem in stopilo v razpravo s krščanstvom. Konstantinov čas sem izbral kot tisti trenutek, ko sta se obe

strani prvikrat lotili vrste skupnih spornih vprašanj, čeprav sta imeli le samogovore.⁴

Nato sem v knjigi o "mitu" skupnega judovskega in krščanskega izročila⁵ pojasnil, da sta judovstvo in krščanstvo odvisna drug od drugega: krščanstvo ni "verska hči". Ni skupnega, nadaljnjega "judovsko-krščanskega izročila".

Tretja knjiga,⁶ napisana skupaj s patrom Andrejem M. Greeleyem, velikim učenjakom današnjega veroslovja, je vseskozi tehten pogovor. V knjigi zastopam tezo, da se judovstvo in krščanstvo tudi tedaj ne prekrivata, ko bereta Sveto pismo. To pomeni (v mojih očeh): ko obe veri bereta isti dokument, imata različna vprašanja in prihajata do različnih spoznanj. Ne pride do skupnega izročila. Moj prijatelj pater Greely se oklepa nasprotnega stališča. Misli, da je dobil razpravo. Sam pa mislim, da sem zmagal jaz. Oba sva postala še tesnejša prijatelja. Obe knjigi, ki sta sledili tej, sta bili mogoči samo na temelju iskrene ljubezni do vere takšnega človeka. Takšno ljubezen mi je prebudilo srečanje s patrom Greeleyem. Verjetno se s tem vprašanjem sicer sploh ne bi več ukvarjal. Nikakor se nisem hotel opustiti pogovora o veri, ki je izoblikovala tako čudovito dušo kakor je pater Andrej Greely.

Četrta knjiga v tej vrsti⁷ zastavlja vprašanje: ali je mogoč pogovor med judovstvom in krščanstvom, če ni "judovsko-krščanskega izročila"? Tu skušam pojasniti, zakaj sem prepričan o tem, da ne le nikoli ni bilo pogovora, ampak da tudi na nobeni strani ni bilo želje po pogovoru. Tu naredim osnutek podobe o tem, kako si predstavljam, da bi mogli poskusiti prve začetke medverstvenega pogovora.

Rabin se pogovarja z Jezusom, peta in predzadnja knjiga,⁸ utemeljuje nekakšen pogovor

s krščanstvom. Mislim, da se veren jud lahko neposredno pogovarja z Jezusom. To gotovo ni edino mogoč pogovor in gotovo tudi ne najboljši. A jaz resno jemljem Ustanovitelja krščanstva, brez podcenjevanja ("velik prerok, toda ...") in brez hinavščine ("velik učitelj, toda ..."). V tej knjigi zagovarjam, da pot vodi naprej s tem, da drug drugemu pripovedujemo zgodbe. Zato sem tudi imel idejo, da tukaj povem to zgodbo.

Šesti in zadnji naslov – o poganstvu in veri pri Pavlu – se loteva nadaljnjega kritičnega vprašanja.⁹

Ta prenova dialoga, ta edinstveni dogodek v 2000 letih, pričuje o verski prenovi, ki se izoblikuje v papeževanju Benedikta XVI. Samo v Nemčiji rojeni papež je mogel tako pogumno sprejeti izziv teološkega dialoga z judovstvom po holokavstu.

Prevod: Anton Štrukelj

1. Nemška izdaja: *Ein Rabbi spricht mit Jesus*, Freiburg-Basel-Wien 2007.
2. Peter Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton 2007.
3. Geza Vermes, *Jesus der Jude*. Ein Historiker liest die Evangelien. Predelal Volker Hampel, Neukirchen-Vluyn 1993 (angl. 1883). Prim. isti, *Die Passion. Die wahre Geschichte der letzten Tage Jesu*, Darmstadt 2006; *The Authentic Gospel of Jesus*. London 2003; *The Changing Faces of Jesus*, London 2000; *The Religion of Jesus the Jew*, London 1993; *Jesus and the World of Judaism*, London 1983.
4. *Judaism and Christianity in the Age of Constantine*. History, Messiah, Israel, and the Initial Confrontation, Chicago 1987.
5. *Jews and Christians. The Myth of a Common Tradition*. London 1991.
6. *The Bible and Us. A Priest and a Rabbi Read Scripture Together*, New York 1992.
7. *Telling Tales. Making Sense of Christian and Judaic Nonsense. The Urgency and Basis for Judeo-Christian Dialogue*. Louisville 1993.
8. *A Rabbi Talks with Jesus. An Intermillennial Interfaith Exchange*. New York 1993.
9. *Children of the Flesh, Children of the Promise. A Rabbi Talks with Paul*, Cleveland 1995.